

Homolka, Ondřej

[Sitz, Anna Marie. Pagan inscriptions, Christian viewers: the afterlives of temples and their texts in the late antique Eastern Mediterranean]

Religio. 2025, vol. 33, iss. 2, pp. 439-445

ISSN 1210-3640 (print); ISSN 2336-4475 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/Rel2025-42074>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.83244>

License: [CC BY-NC-ND 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Access Date: 11. 01. 2026

Version: 20260102

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

and German contexts, which may leave readers wanting more on the movement's development in Africa or the Americas. Yet this reflects the author's archival strengths and does not diminish the work's overall value. The style is accessible, and the structure makes the book usable for both specialists and a broader academic readership.

The Grail Movement. The Story of a New Religion is therefore an admirable effort to introduce a little-known group to a wider audience. It succeeds not only in documenting the Grail Movement's complex history but also in highlighting the challenges and strategies of new religions in the modern world. This book is highly recommended for scholars of religion, historians of Central Europe, and anyone interested in the dynamics of new religious movements in the twentieth century.

Religio 33, no. 2 (2025): 436–439.
<https://doi.org/10.5817/Rel2025-42080>

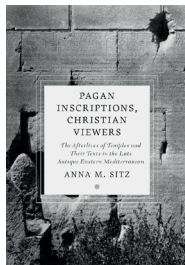
This work can be used in accordance with the Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International license terms and conditions (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Anna M. Sitz.

***Pagan Inscriptions, Christian Viewers:
 The Afterlives of Temples and Their Texts
 in the Late Antique Eastern Mediterranean.***

Oxford University Press, 2023.

ISBN 978-01-976-6643-2.

ONDŘEJ HOMOLKA¹

Ústav religionistiky, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Brno, Česko
 • ondrej.homolka@mail.muni.cz • ORCID 0009-0003-6950-3087

Tato monografie Anny M. Sitzové je dosud vůbec prvním uceleným dílem věnovaným otázce pozdně antické recepcce nápisů z předchozích období. Pozornost věnuje jejich recepci v dobové literární tvorbě, ale zejména jejich stavu v archeologickém materiálu. Kdo byl schopen staré nápisy číst? Jakým způsobem a proč

1 Tato recenze vznikla v rámci specifického výzkumu na vysoké škole, MUNI/A/1551/2024 Digitální humanitní vědy v religionistickém výzkumu, Masarykova univerzita, Filozofická fakulta.

byly přesouvány, upravovány nebo ničeny? Jak se osud nápisů lišil od osudu figurálních vyobrazení (soch, reliéfů) nacházejících se běžně v jejich okolí? Na tyto otázky poskytuje kniha uspokojivé odpovědi. Vytváří navíc teoretický rámec pro budoucí bádání v oblasti epigrafiky.

Související projekt začal jako dizertační práce a před i po dokončení autorčiny dizertace byl podporován dlouhou řadou stipendií a grantů zahrnujících i cesty na místa spojená s některými nápisy. Využita byla dlouhá řada epigrafických korpusů, jejichž zkrácený výčet kniha obsahuje. Sama ale říká, že kniha nemůže být vyčerpávající. Zvolila si malou podmnožinu „desítek tisíc nápisů“ z oblasti od Řecka po Egypt od 4. do 7. století z původně pohanských chrámů (s. 23). Obsah monografie má pak charakter řady případových studií, přesto se dovede držet svého základního konceptu a poskytuje komplexní model pozdně antického křesťanského vztahu k nápisům předchozích období. Klasická literatura byla v pozdní antice stále čtena, komentována, interpretována a napodobována. Vztah tehdejší převážně křesťanské společnosti vůči tesaným pohanským vyobrazením charakterizuje autorka jako komplikovaný. O to komplikovanější byl její vztah k nápisům. Jednotlivé studie jsou rozděleny mezi kapitoly věnující se zprávám o nápisech v pozdně antické literatuře, zachování nápisů, spoliaci (opětovnému používání, viz níže) kamenů s nápisy a upravování/poškozování nápisů. Těmto třem hlavním přístupům k nápisům je přizpůsobena i tato recenze. Kniha je psána poutavou, místy až zábavnou formou: „... tentýž Theofilos z Alexandrie a jeho synovec narazili na ‚Alexandrův chrám‘ s třemi thétami vyrytými na dveřním překladu (staroegyptské okřídlené sluneční disky?). Theofilos interpretuje písmena jako Theos, Theodosios a Theofilos. Jackpot: dveře chrámu se otevírají a zlato se hrne ven“ (s. 47–48).

Východní Středomoří si autorka zvolila, protože zde města v pozdní antice stále měla pravomoc vynášet rozhodnutí týkající se jejich stavebního dědictví. Mnohá se uchýlila k přestavbám či programům údržby, budování nových veřejných staveb nebo péči o veřejná prostranství (s. 24). Když byl nápis odstraněn, bylo to proto, že k tomu někdo vydal rozhodnutí, i když měl i jiné možnosti. Ačkoli tento jev má obdobu i na Západě, zejména v Římě, obraz Západu je v tomto směru více variabilní, zejména kvůli mnoha dramatickým politickým změnám v době pozdní antiky. Regionální stavební habitus se významně lišily, Sitzová proto nevynáší soudy o celoříšských osudech nápisů.

Zároveň ale varuje, že zde nebyl jednotný epigrafický habitus řeckého Východu. Každý region preferoval jiné žánry textů a jiná média jako jejich nositele. Například v Levantě kvůli nedostatku kvalitního mramoru nebyly městské prostory popsané tolika nápisy jako v Řecku. Naopak v Řecku byly mramorové bloky i s nápisy přesouvány, přetěsávány nebo páleny na vápenec (s. 24–25). Dochované nápisy a jejich nálezové okolnosti podle Sitzové představují protiváhu polemické a triumfalistické rétorice literárních pramenů. Podle svých slov se snaží vyplnit „mezeru“ mezi nimi (s. 14).

Zachování

V souvislosti se zachováváním starých nápisů autorka často hovoří o „toleranci.“ Je si přitom vědoma, že tolerance není totéž, co ignorování. Zda byl nápis skutečně čten je většinou obtížné, ne-li nemožné určit. Volí proto zejména nápisy nacházející se v místech, kde lze předpokládat, že byly čteny, například na frekventovaných místech (s. 73). Příslušná kapitola je rozdělena na podkapitoly týkající se nekonvertovaných chrámů, chrámů nejistého využití a chrámů christianizovaných.

Hadrianův chrám v Efezu prošel ještě ke konci 4. století rekonstrukcí. V případě Priéné hovoří autorka o „muzeumifikaci“ Athénina chrámu – byly sem sneseny sochy odjinud. V Mylase v Karii budova chrámu získala administrativní či archivní funkci. V Delfách nebyl Apollónův oltář odstraněn, ale pokryt křesťanskými graffiti. Starší nápisy všude okolo byly ponechány beze změny (včetně Apollónova jména).

Chrám nejistého využití zde zastupuje především Augustův chrám v Ankaře. Rozsáhlý text *Činů božského Augusta* zde zjevně nikomu příliš nevalil (autorka se přiklání k výkladu, podle něhož sloužil tento prostor jako kostel již v pozdní antice, spolehlivě však od středobyzantského období). Lokalita Aizanoi je zvláštní tím, že zde byly nápisy v Diově chrámu zachovány, zatímco v Artemidině spoliovány či vymazány. V palmýrském chrámu Baal-šamína zůstala po konverzi na kostel aramejsky psaná jména bohů, snad ještě srozumitelná místní populaci.

Diův chrám v Diokaisareji-Olbě byl konvertován na kostel ve 2. polovině 5. století, aniž by se to dotklo pohanských nápisů v něm. Artemision v Sardách je příkladem pozdně antického zájmu o starožitnosti. V jeho okolí bylo nalezeno mnoho stél psaných ve staré lýdštině, ale také sochy ze 6.–5. století př. n. l. Chrám Hekaty v karské Lagině byl specifickým způsobem zakomponován do nové stavby baziliky, zůstal přitom stát i se svými nápisy. Apollónova svatyně v Didymě se zase vyznačovala velkým množstvím kamenických značek, jež nemohly pozdně antickým čtenářům dávat smysl. Smysl jim nemohly dávat ani egyptské hieroglyfy, jejichž znalost byla v průběhu pozdní antiky ztracena. Autorka to prezentuje zejména na případě lokality Medinet Habu: hieroglyfické nápisy zde zůstávaly na očích, a to i v nitru klášterů. Že přitom stěny nebyly ani omítnuty, dokládá skutečností, že na nich byla ničena figurální vyobrazení a psány koptské nápisy.

Spoliace

Spoliací se myslí shromažďování staršího materiálu coby „kořisti“, tedy jeho znovuvyužívání, recyklace na jiném místě či k jinému účelu. Nové účely spolií mohly být velmi různorodé, v případě popsaných kamenů se pohybují od praktického využití přes využití estetické až po triumfalistické (s. 150). Chrám nad Kóryckou jeskyní v Kilíkii byl v pozdní antice rozebrán a z jeho kamenů byl postaven

nový kostel. V Sagalassu v Pisídií byly v několika kostelech pečlivě umístěny (s ohledem na původní obsah) nejen kameny s nápisy, ale i s vyobrazeními, jako jsou tančící satyrové. Konvertovaný Afrodítin chrám v Afrodísiadě, hlavním městě Kárie, integroval epigrafický materiál do svých zdí mnoha různými způsoby včetně skrývání, vystavování či odmazávání. Kostel byl postaven tak, aby se přímo v jeho apsidě nacházela starší Afrodítina studna, zřejmě kvůli víře v léčivou moc její vody. Došlo k tomu kolem roku 500 (s. 174–175) a šlo o součást rozsáhlých rekonstrukcí probíhajících v tomto bohatém městě v průběhu pozdní antiky. Obrovský chrám Jupitera Heliopolitana v Baalbeku, známý také jako *Trilithon* podle tří masivních kamenů v jeho zdi, byl v pozdní antice nahrazen menší bazilikou u jeho schodů, která se nevyznačuje žádnou zvláštní spoliací. Samotný chrám však byl od 6. století pokládán za dílo biblického krále Šalomouna a tři ohromné kameny byly dány do souvislosti s Boží Trojicí (s. 185). Město Klaros je pozoruhodné jako místo, kam kdysi mířily delegace z celého řeckého světa. Vyhledávaly zdejší Apollónovu věštinu a zůstalo po nich zejména přes 400 dochovaných popsanych stél z doby od poloviny 2. století do poloviny 3. V pozdní antice byly naopak tyto stély vyváženy, stejně jako další kameny chrámu. Některé zůstaly podél cesty, jiné doputovaly do nedalekého přístavu, kde byly přetesány a exportovány neznámo kam.

Pozdně antická spoliace se neomezovala jen na křesťanský kontext. Synagoga v Sardách, spektakulární stavba 4. až 6. století představovala podle autorky „magnet na spolia.“ Nechybí ani archaické sochy lvů či kameny ze staršího chrámu Kybély (kámen s reliéfem dvou bohů byl obrácen vyobrazením do země; s. 188–189). Zvláštním případem je pak i Diův chrám v Labraundě, který začal být rozebírán na spolia, ovšem od práce bylo brzy upuštěno. Zůstal tak místem, kde je možno zkoumat, jak mohl proces spoliace ještě stojící stavby probíhat.

Závěr autorky v otázce spoliace stavebního materiálu s nápisy je takový, že nelze určit téměř žádné pravidelné či běžně se opakující vzorce. Za recyklací popsanych kamenů se zřejmě neskrýval žádný ustálený program. Jednotlivé případové studie ukazují spíš na spoliaci ad hoc. Lze nicméně sledovat rozdíl mezi zacházením s popsаныmi kameny a trojrozměrnými sochařskými díly včetně reliéfů: ty druhé nebyly v prostorách kostelů tolik vítány.

Mazání

Autorka zasazuje editaci starších nápisů v pozdní antice do kontextu poškozování a ničení soch a římské praxe známé jako *damnatio memoriae*. Ničení skulptur má podkapitulu s příznačným názvem „Sejde z očí, sejde z mysli.“ V některých regionech bylo běžnější než v jiných, týká se to zejména Levanty a Egypta, kde dosahovalo velmi systematické úrovně. Ničeny byly někdy i sochy císařské, jež v pozdní antice zaujímalý sporný prostor a stávaly se obětmi davového násilí. To

mohlo vést až k upouštění od klasického sochařského habitů: tesaný císař nemohl být veřejně hanoben, pokud zde žádný nebyl (s. 216). Problém s tesanými nápisy samozřejmě nebyl v pozdní antice nový, byl přítomen od dob staré Mezopotámie a Egypta. Autorka v této souvislosti rozlišuje „odmazávání“ (odtesávání) na jedné straně, a „ničení“ na straně druhé (například úmyslné rozlamování či pálení kamene; s. 217). V pozdní antice byla z nápisů nejčastěji odmazávána jména bohů. Vyhýbání se těmto jménům lze někdy pozorovat i v literárních pramenech, a to nejen řeckých, ale i syrských či koptských (s. 203). Bohové měli zůstat anonymní skupinou. S tímto trendem se ostatně lze setkat i v novoplatónské literatuře, kde jsou jednotliví bohové natolik podřizováni Jednomu, že jejich vlastní identita přestává být podstatnou (s. 204).

Selektivní odmazání již autorka prezentuje na případové studii. Ve městě Afrodísias se lze setkat se zvláštními formami editace nápisů, kdy byla některá písmena slov odmazávána, jiná připisována, aby byl změněn jejich význam. Tento postup byl využit i při změně názvu města na Stauropolis. Takto opatrný vztah k nápisům kontrastuje s nevybíravým ničením soch a figurálních reliéfů ve stejné lokalitě (s. 225–226). Nejvíce pozornosti přitom bylo věnováno nápisům nad vstupy budov, což ostatně platí i pro následující lokalitu Labraunda. S městem Aizanoi se v knize setkáváme podruhé, neboť zdejší Diův chrám je příkladem tolerance k nápisům, zatímco Artemidin příkladem jejich odstraňování. V Antiochii na Kragu (v Kilíkii) sloužil rozsáhlý nápis k interpretaci věšeb založených na vrhání kostek. V pozdní antice byla v tomto nápisu odmazána jména u šesti z třiceti osmi položek. Apollón Pýthios, Hermés, Himéros (Touha), Chará (Radost), Glaukopis (obvykle epiteton Athény) a Héraklés (s. 242). Ostatní jména byla ponechána, a to nejen jména personifikací, ale také Zeus, Athéna, Dioskúrové a Ísis. Lze to vysvětlit například tak, že kdokoli text upravoval, četl ho od začátku, ovšem v polovině s tím přestal. Zeus byl sice zmíněn hned v první položce, jeho jméno však čtenář nemusel v textu bez mezer správně identifikovat (s. 243).

Nevybíravé mazání a ničení nápisů je zastoupeno chrámem na skále nad Kóryckou jeskyní (zmíněnou předtím v souvislosti se spoliací), kde některé kamenné bloky s nápisy byly zcela otesány ve snaze vytvořit holou zeď. Kromě toho zde byla odtesávána některá jména nebo jejich části ze seznamu kněží, zjevně bez jakéhokoli systému, možná negramotným člověkem. Podobně jako v severoafrickém městě Leptis Magna, kde byly nápisy automaticky odmazávány v procesu spoliace (a ve 3. a 4. století tak bylo více známých nápisů odtesáno, než vytvořeno), v pisidské Antiochii byly nápisy ničeny ve velkém měřítku. Zde však nestačilo dláto. Došlo na destruktivnější postupy, jako bylo využívání velkých kladiv nebo gravitace k rozlamování kamenů, či jejich pálení na vápenc (s. 247). Rozbita zde byla i místní kopie *Činů božského Augusta*, což tuto lokalitu staví do protikladu k Ankaře.

Závěr

Nakonec se autorka vrací k Augustovu chrámu v Ankaře, aby ukázala, že rozhodující je kontext, v němž se nápis vyskytuje. Moderní badatelé se svým zaměřením na obsah nápisů liší od jejich dávných čtenářů, pro které bylo relativně více důležité, kde nápis spatřili.

V pozdní antice přetrvávala víra, že sochy mohou jednat „samy za sebe,“ ať již v důsledku působení božských, či démonických sil. Jejich poškozování a ničení pak mělo buďto deaktivovat moc démonů, nebo naopak „intelektualisticky“ dokazovat, že jsou sochy bezmocnými předměty. Nápisům obdobná moc přičítána nebyla, proto nebyly tak často poškozovány či ničeny (s. 257). Přesto se s odtesanými částmi nápisů lze setkat, a výjimečně i s jejich úplným ničením. Ačkoli přetesávání kamene či pálení vápence s nápisy mohlo mít různé důvody, především spoliční, odtesané části nápisů tam, kde byl zbytek ponechán, je ve většině případů projevem zásahu někoho, kdo nápisy četl.

Knihla prezentuje velmi pestré škálu způsobů nakládání s nápisy v pozdní antice. Jednotlivé případové studie odhalují značná specifika jednotlivých lokalit. Přesto lze určit zejména jeden obecný trend: odtesávání jmen bohů. Ačkoli se i tento „habitus“ liší případ od případu, přítomnost samotného jména božstva představovala pro křesťanské čtenáře nejméně problém, zejména (ne však výlučně) měl-li být nápis umístěn v kostele. Někdy z chrámu zasvěceného klasickému božstvu, a zároveň císaři, muselo zmizet jméno klasického božstva, zatímco jméno císaře zůstávalo. Jindy jsou naopak odtesávána i jména dedikátorů. Někdy je v nápisu ponechána titulatura božstva, jindy je odstraněna spolu s jeho jménem (s. 256). Autorka knihy pro toto jednání často užívá výrazu „unnaming“ (odjmenování). Jedná se podle ní o projev významu, jaký byl jménu obecně přičítán.

Poslední část monografie znovu upozorňuje na problémy, jimž badatel při práci s nápisy čelí. Nabádá nejen k věnování pozornosti nápisům a jejich nálezovým okolnostem obecně, ale také k důslednému zvažování kulturního významu nalezených popsaných kamenů: jak spolií, tak i kamenů ponechaných in situ. Především však apeluje na to, aby badatel nezůstával u hledání „původního významu“ nápisu, ale zaujal to, co nazývá „living text approach“ (přístup živého textu). Nápisy byly v minulosti zachovávány v místech, kde mohly být čteny, byly přenášeny jinam, byly upravovány nebo ničeny. To vše svědčí o jejich zachovávané nebo měnící se funkci, o jejich recepci.

Autorka velmi často pracuje s pojmem „pozdní antika“ velmi obecně (v úvodu a na s. 23 ji vymezuje jako periodu od 4. do 7. století). Tento přístup je nicméně ospravedlnitelný skutečností, že většinu popisovaných jevů nelze přesně datovat. Pokud jde o rozdíly mezi jednotlivými regiony či lokalitami, postupuje při jejich vymezování velmi pečlivě.

Dílo Anny M. Sitzové představuje zcela nový přístup v práci s antickými nápisy a může posloužit jako cenná příručka badatelům v oblasti epigrafiky. Kromě toho však vrhá nové světlo na svět pozdní antiky a na vztah tehdejší společnosti k materiálním pozůstatkům předchozích staletí. Doporučit ji tak lze každému, kdo se věnuje kulturním dějinám tohoto období.

Religio 33, no. 2 (2025): 439–445.

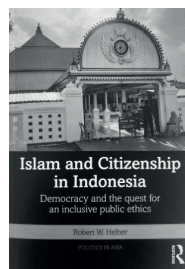
<https://doi.org/10.5817/Rel2025-42074>

This work can be used in accordance with the Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International license terms and conditions (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Robert W. Hefner.
*Islam and Citizenship in Indonesia:
 Democracy and the Quest for an Inclusive
 Public Ethics.*

Routledge Taylor & Francis Group, 2024.

ISBN 978-1-032-62914-8.

M. ANAS MAHFUDHI

Political Research and Democracy Center, Jakarta, Indonesia
 • anas.mahfudhi@gmail.com • ORCID 0009-0006-3273-4561

This book examines the complex relationship between Islam, democracy, and inclusive citizenship in Indonesia as the world’s largest Muslim country and third largest democracy. Robert W. Hefner shows that the understanding and practice of Islam in Indonesia is not solely determined by sacred texts or normative doctrines, but continues to evolve through interaction with political, economic, and social changes. Therefore, Islam is not automatically “anti-democracy” or “pro-democracy,” but rather the result of historical and social processes. Hefner also mentions that instead of experiencing a single “conservative turn,” Indonesian democracy actually exhibits agonistic pluralism: a public space where groups with different views (inclusive Muslim democrats vs. Islamist populists) continue to compete fiercely over citizens’ rights and public ethics, but still within the framework of a democratic system.

Although Robert W. Hefner’s work does not explicitly mention the experience of democracy in the Czech Republic, the analytical framework he offers remains conceptually significant for understanding the dynamics of democracy